

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ТУРКЛАР ЖАМИЯТИДА АЁЛЛАРНИНГ РОЛИ

Асанов Эльдар Энверович, PhD

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Миллий археология маркази,
Тошкент, Ўзбекистон

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8387647>

Аннотация: Ушбу мақолада илк ўрта асрларда ғарбий турклар жамиятида аёлларнинг роли муҳокама қилинади. Таҳлил ва қиёс учун бошқа қадимги турк жамиятларига оид материал жалб қилинди. Шунинг асосида қилинган хулосага кўра, ғарбий турклар типик патриархал жамиятда яшаган бўлса ҳам, юқори ва ўрта табақага мансуб аёллар маълум ижтимоий ва сиёсий жараёнларда иштирок этган ва юқори ижтимоий мақом қозониш имкониятига эга бўлган.

Калит сўзлар: ғарбий турклар, қадимги турк жамиятлари, аёллар, ижтимоий мақом, гендер роллар, сиёсий никоҳ, легитимация, турк-рун битиклари.

О РОЛИ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕ ЗАПАДНЫХ ТЮРКОВ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация: В данной статье обсуждается роль женщин в обществе западных тюрок в раннем средневековье. Для анализа и сравнения был привлечен материал, относящийся к другим древнетюркским обществам. На этой основе делается вывод, что, хотя западные тюрки жили в типичном патриархальном обществе, женщины из высшей и средней слоев участвовали в определенных общественных и политических процессах и имели возможность завоевания высокого социального статуса.

Ключевые слова: западные тюрки, древнетюркские общества, женщины, социальный статус, гендерные роли, политический брак, легитимация, тюрко-рунические надписи.

THE ROLE OF WOMEN IN THE SOCIETY OF WESTERN TURKS IN EARLY MIDDLE AGES

Abstract: This article discusses the role of women in Western Turkic society in the early Middle Ages. For analysis and comparison, material related to other ancient Turkic societies was involved. Based on this, it can be concluded that although Western Turks lived in a typical patriarchal society, upper and middle-class women participated in certain social and political processes and had the opportunity to gain a high social status.

Keywords: Western Turks, ancient Turkic societies, women, social status, gender roles, political marriage, legitimation, Turko-runic inscriptions.

КИРИШ

Тадқиқотларда одатда қадимги турклар жамиятида аёллар катта ўрин тутгани таъкидланади. Бунда асосан ёзма манбаларда қайд қилинган, кўпроқ ҳукмрон қатлам билан боғлиқ фактлар асос сифатида келтирилади. Жумладан, *Билга хоқон* битиктошида унинг отаси, марҳум Элтариш хоқон билан бир қаторда онаси *Элбилга хотун* тилга олинади [13: 65]. *Ғ. Бобоёров* эса араб географларининг китобларида *Чоч* вилоятида “ҳукмдор шаҳри” – *Жабғукат* яқинида *Хотункат* (“малика шаҳри”) номли шаҳар бўлганини келтириб, бу шаҳарнинг вужудга келиши ва номланишини “қадимги туркий анъана – давлат

бошқарувида бош ҳукмдор – хоқон билан биргаликда, доимо унинг аёли хотун унвонли малика жой олиши анъанаси” билан боғлайди [2: 241]. Қолаверса, Ғарбий турк хоқонлигида истеъмолда бўлган сўғд ёзувли тангаларда ҳукмдор билан бир қаторда малика тасвирлангани ҳамда хотун унвони битилгани маълум [9: 55–61]. Кофирқалъадан топилган, хотун унвони туширилган муҳрдан келиб чиқадиган бўлсак [8: 67–74], ҳукмдор табақага мансуб аёллар ҳатто ўз муҳрларига эга бўлгани, яъни ҳужжат чиқариш ёки тасдиқлаш ваколатига эга бўлгани ҳақида ҳулоса қилиш мумкин. Битиктошлар ҳамда нумизматик материалдан ташқари, расмий ҳужжатларда ҳам ҳукмрон мавқега эга аёллар тилга олинади. Жумладан, Тохаристон ҳудудига оид бақтр тилидаги ҳужжатлардан “Кадагистон бекаси”, “турк маликаси” деб аталган *Баг-азияс Қутлуғ Танағлиг Билга Савуғ* исмли ана шундай ҳукмдор аёл ҳақида биламиз [9: 55–61].

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Шу билан бирга, қадимги турклар жамиятида аёллар тутган ўринни баъзида ортик даражада юқори баҳолаб юбориш ҳолатлари кузатилади деб ўйлаймиз. Кўп тадқиқотчилар исломгача бўлган турклардаги гендер иерархияни таҳлил қилиб, ушбу жамиятларда аёлларнинг роли ислом давридагига нисбатан юқорироқлигини таъкидлайди. Шу билан бирга, илк ўрта асрлар турк жамиятлари ҳам, ўша даврда бутун Евросиёда кузатилганидек, анъанавий патриархал тузумда бўлганини, эркакларнинг ижтимоий фаоллиги ва жамиятдаги ўрни аёлларга нисбатан бекиёс даражада юқори бўлганини кўрсатувчи кўплаб далиллар мавжуд.

Юқорида келтирилган фактларнинг айримларини таҳлил қилсак, аслида туркларда аёллар бошқа жамиятлардаги ролларда бўлгани англашилади. Бир нарсани олдиндан айтиб ўтиш жоиз – бизга қадар етиб келган, гендер тадқиқотларга жалб қилса бўладиган маълумотларнинг аксарияти туркларнинг ҳукмрон, аслзода қатламга оиддир. Биз бошқа қатламларга мансуб, “оддий” туркларда аёллар қандай ижтимоий мақомда бўлгани ҳақида жуда умумий тасаввурга эгамиз – бу жараёнларнинг умумий картинасини археологик ёдгорликлар таҳлилидан, ёзма манбалардаги маиший характерга эга айрим маълумотлардан реконструкция қилишимиз мумкин. Шулар асосида шаклланган дастлабки тасаввурга кўра, ўрта қатламда аёллар асосан хўжалик ишлари билан ҳамда фарзанд тарбияси билан банд бўлган, эркаклар эса ҳарбий хизматга ва бошқа турли ишларга жалб этилган.

Юқори табақага мансуб аёллар эса маълум мавқега эга бўлган ёхуд турли сабабларга кўра ҳокимиятга, давлат бошқарувида эришиш имкониятига эга бўлган. Билга хоқон стеласида марҳум хоқоннинг рафиқаси, амалдаги хоқоннинг онаси Элбилга хотун тилга олиниши бу аёл эрининг ўлимидан сўнг давлат бошқарувида иштирок этган, саройда юқори мақомни эгаллаган ва, қолаверса, ўғлига таъсир ўтказиш кучига эга бўлганидан далолат бериши мумкин.

Ғарбий турк хоқонлиги тангаларида, муҳрларида ва ҳужжатларида тилга олинган маликаларга келсак, буни Ғ. Бобоёровнинг ўзи яхши тушунтирган. Унга кўра, *Тун ябғу хоқон* майда ҳокимликлар устидан назоратни кучайтириш мақсадида ҳокимлар ҳузурига ўз вакиллари – *тудунларни* юборган. Эслатиб ўтамиз, унгача марказий ҳокимият кўпроқ солиқ йиғиш билан чекланиб, вилоятларнинг ички бошқарувида аралашмаган. Тудунлар юборишдан ташқари, *Тун ябғу хоқон* ўз фарзандларини ҳам вилоятлар бошқарувида жалб қилган. Жумладан, 27 та майда ҳокимликни бирлаштирувчи, айти пайтда Сосонийлар билан чегарада жойлашган ва шу сабабли стратегик аҳамиятга эга бўлган Тохаристон ўлкаси бошқарувини ўғли *Тарду шадга* топширган. Ниҳоят, баъзи бир энг йирик ва нуфузли

хокимликларда таъсирини кучайтириш мақсадида Самарқанд ҳоқимига ўз қизини узатган ва, хитой йилномаларига кўра, шу орқали амалда Самарқандни ўзига бўйсундирган [2: 10–11].

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ВА МУҲОКАМА

Хотун тилга олинадиган танга ва муҳрларнинг катта қисми Сўғд ҳудудига тўғри келиши ҳам бежиз эмас: хоқонлик сулоласи вакиласи бўлган аёллар, табиийки, вилоят даражасида катта мавқега эга бўлган ва турмуш ўртоғи бўлмиш маҳаллий ҳоқимнинг легитимлигини оширган, шу боис уларнинг исмлари, унвонлари ҳужжатларда ва тангаларда акс этган. Бу аслзода аёллар реал бошқарувда қай даражада иштирок этганини баҳолашга ёрдам берадиган манбалар – солномалар, расмий ҳужжатлар етиб келмаган.

Қолаверса, бу ўринда биз аслзода хонадонга мансуб қизлар типик патриархал муносабатларда бўладиган функцияни бажараётганига гувоҳ бўляпмиз: улар турли хонадонлар ўртасида қариндошлик ришталарини, улар орқали эса иттифокни ўрнатиш мақсадида турмушга берилган. Бундай ролдаги маликалар ёки аслзода аёллар ўзининг тақдирини ўзи белгилай олмагани ва амалда катта сиёсат қўлида легитимлик айирбошлаш воситаси бўлганини тан олиш керак.

Умуман, сиёсий никоҳлар турк хоқонликларида кенг тарқалган амалиёт бўлган. Бундай никоҳлар одатда турли давлатлар билан алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида уюштирилган. Жумладан, *Истами хоқон* эфталларга қарши курашда *Сосонийлар* билан тузилган иттифокни мустаҳкамлаш мақсадида форс шоҳи *Хусрав I Ануширвонга* қизини узатган. Юқорида тилга олинган Тун ябғу хоқон яна бир қизини Сосонийларнинг замондош ҳукмдори *Хусрав II Парвизга* узатган. Шунингдек, у хитой маликасига уйланиш учун *Хитой* императорига элчи юборгани, *Византия* императори *Ираклий* билан *Кавказда* учрашганида эса император унга қизини беришни ваъда қилгани маълум [2: 11]. Билга хоқон битигида унинг тилидан *Тургаш* хоқонига қизини каттакон тўй уюштириб узатгани, унинг қизини эса ўз ўғлига олиб бергани айтилади. Шу йўл билан у тургашларни амалда бўйсундирган, ўша матнда айтилганидек, “бошлиларнинг бошини эгдирган” [13: 61].

Маликаларнинг мавқеи ҳақида хулоса қилишга имкон берадиган яна бир диққатга сазовор жиҳат мавжуд. Шарқий турк хоқонлиги пойтахтида, туркларнинг энг олийнасаблари шарафига ўрнатилган монументал стелаларнинг барчаси эркакларга бағишланган. Улар орасида, хоқонлардан ташқари, уларнинг энг яқин ёрдамчилари, вазирлари ва саркардалари бор (масалан, *Тўньюк* ва *Култегин*). Култегин хоқоннинг укаси ва амалда мамлакатни Билга хоқон билан бирга бошқарга, жангларда қаҳрамонлик кўрсатган машҳур саркарда сифатида йирик фигура бўлгани боис унга истисно тариқасида битиктош аталган деб ҳисоблаш мумкин. Элтариш хоқон ва *Қапаган хоқонларнинг* укаси бўлмиш *Элэтмиш ябғу* шарафига ўрнатилган *Онгин* стеласини ҳам шу билан тушунтириш мумкин. Аммо *Ашина* хонадонига мансуб бўлмаган *Тўньюк*, *Кули чур* сингари давлат арбоблари ҳам ўз битиктошларига эга эканини инобатга олсак, ҳукмрон қатламга мансуб аёллар роли улардан пастроқ баҳоланган, деган хулосага келиш мумкин. Демак, хоқонликда энг юқори мавқеи хоқондан сўнг унинг яқин эркак қариндошлари, энг йирик амалдор ва саркардалар эгаллаган, аёллар эса улардан кейинги ролларда бўлган ва ҳарқалай уларга атаб битиктош тикиш анъанаси мавжуд бўлмаган.

Масалани Ўрта Осиё битиклари контекстида кўриб чиқадиган бўлсак, ғарбий туркларда ҳам шунга ўхшаш иерархия сақланганини кузатиш мумкин. Тўғри, бу битиклар олийнасаб ҳукмдорлар ва уларга бевосита хизмат қилувчи йирик амалдорларга эмас,

қуйроқ табақага – ҳарбий зобитлар ва маҳаллий даражадаги аристократияга оид. Аммо бу ижтимоий қатламларда ҳам гендер роллар юқорида таърифланган ҳолатни такрорлайди: битиктошларнинг барчаси эркакларга атаб ўрнатилган.

Шу билан бирга, тадқиқотчиларнинг турк жамиятларида аёллар ислом давридагига нисбатан юқориқроқ ўринга эга бўлгани ҳақидаги хулосага қўшилиш керак. Улар эса олинмайдиган, овози эшитилмайдиган субалтерн ҳолатида бўлмаган. Ёзма манбалар уларни тилга олади, контекст эса манбанинг характериға қараб ўзгаради. Айтайлик, йирик монументал битикларда аёллар сиёсий жараёнларнинг актори сифатида гавланади. Хоқонларнинг қизлари ўз тақдирини ўзи белгилай олмайдиган легитимация қуроли бўлса, Элбилга хотун, Қутлуғ Тапағлиғ Билга Савуғлар эса, аксинча, бошқарувда ҳам бевосита иштирок этадиган нуфуз соҳибалари сифатида тилга олинади. Ўрта аристократ ва ҳарбий қатлам ҳаётидан дарак берувчи ёзувларда аёлларнинг яқин қариндошлар, оила аъзолари сифатида тилга олинади. Бир сўз билан айтганда, қадимги турклар ҳаёти типик патриархал социум хусусиятларини намоён этса-да, аёллар бу жамиятнинг кўздан панада сақланадиган пассив иштирокчилари бўлмаган, балки сиёсий ва ижтимоий муносабатларда қатнашган, баъзида эса ҳатто бундай муносабатларни қуришда муҳим роль ўйнаган.

Аёллар оилаларда анча юқори мавқега эга бўлганини ва ардоқланганини кўрсатувчи диққатга сазовор бир деталга тўхталиб ўтсак. Талас-1 матнида марҳумнинг рафиқасига нисбатан *qatun* “малика” сўзи ишлатилади: *Qatuni Yäšinü anta tuli qalmış* “Хотини Яшину шунда тул қолди” [11: 47].

Бу матнни таҳлил қилиш жараёнида биз дастлаб Ғарбий турк хоқонлигида тарқалган қадимги турк тилида *qatun* лексемаси бугунгига яқин “хотин, рафиқа, турмуш ўртоғи” маъноларига келиб қолган, деган фикрга борган эдик [1: 90]. “Балки бу битиктош олийнасаб хонадон вакилига тегишлидир ёки рафиқаси ҳукмдор оиладандир” деган тушунтиришни қабул қилмаслигимизнинг сабаби ўз хотинига нисбатан шундай мурожаат бошқа Талас битикларида ҳам учраши эди: *Qutluğ ärän äsiz oğlan çur ulayu qalmış qatuni qara tul qalmış* “Ортида қутлуғ эрлар ва Чурнинг азиз ўғли қолди. Хотини қора тул бўлиб қолди” (Талас-4); *Alinç armış qatun oğul yurçı äsiz* “Алинч чарчади. Хотини, ўғли, қайниниси қадрли” (Талас-5) [11: 100].

Аммо кейинги кузатишлар рафиқасига “маликам” деб мурожаат қилиш қадимги туркларда кенг тарқалган одат эканини тасдиқлади. Талас матнларида бу маънода *qatun* лексемаси ишлатилган бўлса, Енисей корпусига мансуб *Барик III* битигида *qunçuy* “малика [4: 466]” эпитетидан фойдаланилади: *Quyda qunçuyumğaqa özdä oğlumqa adıriltım* [12: 35]. Бундай мурожаатлар индивидуал эмас, кўп ўринларда учрашини муайян оилаларнинг ўзаро мулоқот кўникмалари билан тушунтириб бўлмайди; афтидан, рафиқасига мурожаат қилишнинг ўзига хос маданияти бўлган.

Бундан ташқари, битиклар коммеморантларининг рафиқалари қуйидаги лексемалар билан ифодаланади: *yutuz* “хотин, рафиқа” (нисбатан кенг қўлланади) ва *kishi* “хотин, аёл” (Талас-13). Қадимги туркий тилда *kishi* (Ўрхун битиктошлари тилида *kisi* шакли ҳам учрайди) сўзи кўпроқ “эркак, одам” маъносида қўлланади [4: 310], аёллар эса *tiši* деб аталади [4: 563]. Аммо кўрилаётган лексеманинг иккинчи маъносини ҳам паст частотали ёки диалектизм деб бўлмайди, негаки у кейинги давр манбалари, хусусан, “*Девону луготит-турк*”да ҳам шу маънода келтирилади [7: 339–340].

Шунингдек, бир неча матнда марҳумларнинг рафиқалари *tuli* “тул” деб аталади.

Ёдномаларда, рафикадан ташқари, марҳумнинг аёл қариндошларидан қуйидагилар эсга олинади: *ana* “она”, *qiz* “қиз”, *oʻguz* “келин”. Хотин, она ва қиз яқин, қондош қариндошлар ҳисоблангани боис тилга олиб ўтилиши тушунарли, аммо келин ҳам бу рўйхатга киргани биз учун биров кутилмаган ҳолат бўлди. Келин эсга олинган матн – *Талас-2* битиктоши коммеморантининг келини бирор нуфузли оиладан бўлган ва уни қариндошлар рўйхатида келтириш марҳумга қўшимча ижтимоий салмоқ берган, деб тахмин қилиш мумкин. Нуфузли хонадонлардан олинган келинлар ижтимоий мақомни кўтариши мумкин бўлгани ҳақида юқорироқда фикр юритган эдик. Бу тахминни асосли деб ҳисобласак, ҳукмрон табақа орасида урф бўлган ижтимоий нуфуз қозониш амалиётлари (тангаларда хоқоннинг қизи бўлмиш “хотун”лар тилга олинганини эсланг) улардан қуйироқ аристократия орасида ҳам кенг қўлланилган – сиёсий (бу ўринда ижтимоий десак анироқ бўлади) никоҳлар тузилган ва улардан ўз қатлами доирасида обрў қозонишда фойдаланилган, деган хулоса қилиш мумкин.

Тахминимизни қувватлайдиган бир кичик деталь бор. *Р. Алимовнинг* таржимасига таянадган бўлсак, *Талас-2* да катта эҳтимол билан келиннинг исми келтирилади; афсуски, матннинг ўша қисми зарарланган бўлиб, исми аниқ ўқиб бўлмайди: *Oʻguz ati...* “келинининг оти” [11: 66]. Ўрта Осиё турк-рун битикларида (ва умуман турк-рун матнларида) аёлларнинг исмлари жуда оз ўринларда айтиб ўтилади: кўп матнларда номсиз оналар, хотинлар, сингиллар, қизлар санаб ўтилади. Аёлнинг номи келтириши одатда унинг жуда юқори мақомга эгалигидан далолат беради (Билга хоқон битиктошидаги Элбилга хотун сингари) *Р. Алимовнинг* талқини анча ишончли ва ҳақиқатга яқинлигини инобатга олиб, бу ўринда дарҳақиқат, бизгача сақланмаган бўлса-да, келиннинг исми ёзилганини, яъни келин оилада алоҳида нуфузга эга бўлганини таъкидлаш мумкин.

Юқоридаги мисолдан ташқари, Ўрта Осиё турк-рун матнлари корпусининг яна икки ёдгорлигида аёл кишининг исми келтирилганини у ёки бу даражада ишонч билан айтиш мумкин. Биринчиси – *Талас-1*: битиктош бағишланган марҳум эркак – *Удуннинг* рафикаси *qatun* “малика” деб аталиши билан бир қаторда, аёлнинг исми ҳам тилга олинган: *Qatuni Yāšini anta tuli qalmiṣ* “Хотини Яшину шунда тул қолди”. Таъкидлаб ўтиш жоиз, ушбу матнда аёл кишининг исми яна *Р. Алимовнинг* ўқишида тикланган, ундан олдин матн таржимасини таклиф қилган *С. Малов* бу сатрда аёл исмини кўрмайди лекин “малика” эпитетини кўради: *Qatuni aqirarında tuli qalmiṣ* “Унинг хотини қайғу ичра тул қолди” [6: 57–60].

Бизга *Р. Алимовнинг* ўқиши анча ишончли ва замонавий кўринмоқда. Қолаверса, у тиклаган аёл исми шакли ва этимологиясига кўра мантиқлидир: бизнинг реконструкциямизга кўра, ушбу исм *yaš>yāš* “ёш, яшил” ўзагидан ҳосил қилинган. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқадики, *Удуннинг* “малика”си Яшину ҳам оила жамоасида катта мавқега эга бўлган ёки бирор нуфузли оиладан келин қилиб олиб келинган, шу боис битиктошда у “малика” деб аталган ва ҳатто исми келтирилган.

Аёл исми реконструкция қилинган яна бир Ўрта Осиё ареали турк-рун битиги *Шомирзатена (Марғилон)* ёдгорлигидир. Марғилон шаҳри яқинидаги Шомирзатена манзилгоҳидан топилган. Фарғона водийсида қайд қилинган аксарият ёзма ўрнаклар сингари, у жуда қисқа бўлиб, хум гардишига туширилган бешта белги ва тамгадан иборат [10: 270–274]. Намунага *И. Кизласов* шубҳа билан қараб, турк-рун битиклари рўйхатида киритмаган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, *И. Кизласовнинг* тадқиқоти 1990-йиллар бошида

чоп этилган. Ҳолбуки, Я. *Харматта* 1988 йилдаёқ ушбу битикнинг ўқилишини муваффақият билан амалга оширган эди.

Барча нашрларда матннинг бирдай ноаниқ чизмаси (рўй) келтирилади. Я. Харматта, ундан сўнг эса А. Кубатин матн учун айнан бир хил ўқиш таклиф қилган: *İsim Qanı*. Аммо Я. Харматта бу сўзларни аёлларга тегишли атоқли от деб ҳисобласа [14: 39–41], А. Кубатин унда “Эшим (турмуш ўртоғим) қани” деган ҳайкирикни кўрган [15: 462]. Ғ. Бобоёровга кўра эса, матнни *aşım ät anı* “унга миннатдорлик билдир” деб ўқиш мумкин [5: 571].

Ҳамкасблар билан шахсий суҳбатларда биз матннинг иккинчи сўзи учун *qan* “хон”, *qanı* “қони/қонамоқ”, *qanı* “қоникмоқ” версияларини таклиф қилгандик. Амм ушбу тадқиқотда қўйилган вазифалар бошқалиги учун бу ўринда икки хил ўқиш вариантдан ҳамда ўз тахминларимиздан қай бири тўғрилигини баҳоламай, кўриб чиқиладиган мавзу контекстида қизиқ бўлган версияни – Я. Харматта таклиф қилган талқинни муҳокама қиламиз. А. Кубатиннинг талқини баъзи мулоҳазаларга кўра бизга ишончсизроқдек туюлмоқда. Биринчидан, бу қадар қисқа матнда ушбу лексема *qanı*? сўроқ олмоши маъносида ишлатилганини тўла ишонч билан айтиш учун материал етарли эмас (очиғи, бошқа версияларни ҳам тасдиқлаб бўлмайди). Қолаверса, матн битиктошга эмас, сопол парчасига ўйиб ёзилганини инобатга олиш керак: “хотиним қани?” шаклидаги экспрессив муружаат шакли кўпроқ битиктош матнлари учун характерли.

Иккинчидан, бошқа битикларда кузатишимиз бўйича, *äş/iş* лексемаси “эш, йўлдош, дўст” маъносида қўлланган [4: 185]¹. А. Кубатин таржимасидаги бу муаммони ҳал қилиш учун матн бошида 1 рунаси тушиб қолган деб тахмин қилиш мумкин, шунда матннинг биринчи қисми *işim* эмас, *kişim* “хотиним” деб ўқилиши мумкин. Аммо бундай тахмин қилиш учун асос етарли эмас, қолаверса, биринчи келтирилган мулоҳазада сопол парчасига муружаат формуласи ёзилиши нима сабабдан шубҳали эканини айтиб ўтган эдик.

Шундай қилиб, Я. Харматтанинг ўқиши қабул қилинган тақдирда, Ўрта Осиё турк-рун битикларида фақат уч ўринда аёл кишининг исми тилга олинганини ва бир ўринда бу исм ўчиб кетганини таъкидлаш мумкин.

ХУЛОСА

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, куйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- илк ўрта асрлардаги турк жамиятлари кўп соҳаларда эркаклар устунлик қиладиган типик патриархал тузумда яшаган;
- ҳукмрон табақа ва ундан куйироқда турувчи қатламларда аёллар, ўша даврнинг бошқа патриархал жамиятларида кузатилгани каби, тобе ролда бўлган, улар сиёсий никоҳларга ҳамда ижтимоий мақомни ошириш мақсадларига жалб қилинган;
- бу амалиётлар айрим ҳолатларда аёлларнинг ижтимоий ролини ва мавқеини кўтариб юборган, масалан, нуфузли хонадонлардан олинган келинлар катта легитимацион кучга эга бўлган, шу сабаб матнларда, ҳокимият рамзларида турмуш ўртоқлари – вилоят ҳокимлари, ҳукмдорлар билан бир қаторда уларнинг ҳам овози акс этган;
- аёллар кейинги даврга нисбатан маълум эркинлик ва социал мобиллик имкониятларига эга бўлган, уларнинг орасида ҳокимият бошқарувида иштирок этганлари бўлган;

¹ ДТСда ҳам фақат шу маъноси келтирилганига қараганда, мазкур ўзак ҳатто XI асрда ҳам бугунги баъзи туркий тилларда қайд қилинган “турмуш ўртоғи” маъносини касб этмаган.

- туркларда аёлларга мўлжалланган махсус унвонлар – *qatun* ва *qunçiu* бўлган. Қадимги туркларда жуда кўп бўлган бошқа унвонлар эса эркакларга берилган;

- турли ҳудудлардан топилган битиктошларда малика бўлмаган аёлларга нисбатан юқоридаги унвонлар қўлланилиши ё маълум мурожаат маданияти бўлганидан, ё бу терминлар эпитет сифатида аёллар нуфузли хонадонга мансублигини билдириш учун ишлатилганидан далолат беради;

- шунга қарамай, йирик монументал битиктошлар ҳам, ўрта қатлам аристократиянинг битиклари ҳам асосан эркакларга бағишланган, кўп ҳолларда уларнинг аёл қариндошлари – оналари, рафиқалари, қизлари, келинлари тилга олинган;

- ғарбий туркларнинг манбаларида аёлларнинг исми жуда кам келтирилади; тахминимизча, бу фақат оилада ёки жамиятда катта нуфузга эга бўлган аёлларнинггина исмлари ёзма ёдгорликларда махсус қайд этилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Асанов Э.Э. Ўрта Осиё турк-рун битикларининг тили. Фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2023.
2. Бобоёров Ғ. Тун ябғу-хоқон. – Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2011.
3. Бобоёров Ғ. Ғарбий турк хоқонлигининг давлати тузуми. – Тошкент: “Янги нашр”, 2018.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: “Наука”, 1969.
5. Западный тюркский каганат. Атлас. Коллектив авторов. – Астана: Service Press, 2013.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1959.
7. Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы: “Дайк-Пресс”, 2005.
8. Бабаяров Г., Асанов Э. Печать с надписью «хатун» из Кафир-калы // Согдийский сборник, вып. 8, 2021. С. 67–74.
9. Жуманиёзова Ф. Илк ўрта асрларда Турон хотин-қизлари // Ўзбек хотин-қизларининг давлатчилик тарихимиздаги ўрни ва хизматлари. Конференция материаллари. – Тошкент, 2022. Б. 55–61.
10. Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане // Советская археология, 1967, №1. С. 270–274.
11. Alimov R. Tanrı Dağı Yazıtları. – Konya: Şelale Ofset, 2014.
12. Aydın E., Alimov R., Yıldırım F. Yenisey – Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig. – Ankara: BilgeSu, 2013.
13. Tekin, T. Orhon Yazıtları. – İstanbul: Yıldız, 2003.
14. Harmatta J. Doğü Avrupa’da Türk Oyma Yazılı Kitabeler. – Ankara, 1988.
15. Kubatin A. Özbekistan’da Bulunan Bazı Eski Türk Yazıları Üzerine // Ötükenden İstanbul’a. Bildiriler. – İstanbul, 2011. S. 459-471.